

Geven door te schenken

De functie van wijngeschenken in Leiden (14de-16de eeuw)*

Albrecht Dürer maakte in de twintiger jaren van de 16de eeuw een reis door de Nederlanden. In een schriftje noteerde hij nauwgezet met wie hij ontmoetingen had en welke geschenken hij met hen uitwisselde. Zo genoot hij tijdens zijn verblijf in Antwerpen een uitgebreide maaltijd met enkele schilders en hun echtgenotes. Na de maaltijd kwam de deurwaarder van het stadsbestuur langs en schonk aan de bekende schilder vier kannen wijn met de mededeling dat dit geschenk ter ere van de gast was en dat hiermee de goede wil van de stad getoond werd. Dürer dankte de deurwaarder en bood hem zijn diensten aan. Vervolgens schonk de stadstimmerman meester Peter twee kannen wijn aan Dürer en bood tegelijkertijd zijn diensten aan.¹ De wijn diende niet alleen ter ere van de bezoeker maar ook om hem gunstig te stemmen omdat er eventueel diensten van de bezoeker verwacht werden. Er was dus een daadwerkelijke uitwisseling van materiële goederen en te verlenen diensten.

Het aanbieden van wijn aan lieden met een zekere sociale positie die vanwege privé-omstandigheden of vanwege hun functie een stad met een bezoek vereerden, was een gewoonte geworden in heel West-Europa. Het was een gebaar van hoffelijkheid en gastvrijheid dat zelfs zou teruggaan op Karolingische en Merovingische tradities.² Zoals blijkt uit het voorbeeld van Dürer boden ook stadsbesturen in de Nederlanden prominenten en hoogwaardigheidsbekleders wijn aan als zij de stad bezochten. Het wijngeschenk was de manier waarop een stad eer betoonde aan een bezoeker en diende als blijk van erkenning voor de diensten die hij in het verleden had verricht of in de toekomst nog zou verrichten voor de stad.³ Het beginsel van reciprociteit is dus van toepassing op deze geschenken.

Sinds de studie van de Franse antropoloog en socioloog Marcel Mauss in de jaren twintig over de uitwisseling van geschenken in archaïsche samenlevingen, hebben vele sociale wetenschappers aandacht besteed aan deze materie. Geschenken zouden volgens Mauss een belangrijke functie hebben voor het ontstaan en voortbestaan van sociale netwerken en wederzijdse solidariteit tussen leden van een gemeenschap. Geschenken hebben in zijn zienswijze een verplichtend karakter: een geschenk zal altijd 'beantwoord' worden met een tegengeschenk. Dit is het hiervoor genoemde reciprociteitsbeginsel.⁴ De socioloog Marshall

* Dit artikel verscheen eerder in het Engels onder de titel 'Giving by pouring. The function of gifts of wine in the city of Leiden (14th-16th centuries)', in: J. van Leeuwen (red.), *Symbolic Communication in the Late Medieval Town* (Leuven 2006) 83-100.

1 Albert Dürers dagverhaal zijner Nederlandsche reize in de jaren 1520 en 1521, met belangrijke aantekeningen opgehelderd (Den Haag 1840) 25-26.

2 A. Derville, 'Pots-de-vin, cadeaux, rackets, patronage. Essai sur les mécanismes de décisions dans l'État bourguignon', *Revue du Nord* 56 (1976) 341-364, aldaar 342; J.G. Smit, Vorst en onderdaan. Studies over Holland en Zeeland in de late middeleeuwen (Leuven 1995) 333-334.

3 A. Derville, 'Les pots-de-vin dans le dernier tiers du XVe siècle (d'après les comptes de Lille et de Saint-Omer)', in: W.P. Blockmans (red.), 1477. Het algemene en de gewestelijke privilegiën van Maria van Bourgondië voor de Nederlanden (Kortrijk-Heule 1985) 449-471, aldaar 451. Zie verder over wijngeschenken in de Nederlanden: M. Boone, 'Dons et pots-de-vin, aspects de la sociabilité urbaine au bas Moyen Age. Le cas gantois pendant la période bourguignonne', *Revue du Nord* 70 (1988) 471-487; R. van Uytven, 'Vers un autre colloque: hiérarchies sociales et prestige au moyen age et aux temps modernes', in: W. Prevenier, R. van Uytven en E. van Cauwenberghe (red.), *Sociale structuren en topografie van armoede en rijkdom in de 14e en 15e eeuw. Methodologische aspecten en resultaten van recent onderzoek* (Gent 1986) 157-175, aldaar 160, 174-175.

4 M. Mauss, *The gift. The form and reason for exchange in archaic societies* (Londen en New York 1990; vertaling door W.D. Halis

Salins heeft de theorie van Mauss verder verfijnd. Hij maakte onderscheid tussen algemene reciprociteit ('generalized reciprocity'), waarbij de tegengift niet gespecificeerd is en het ook niet duidelijk is of en wanneer die er ooit zal komen, en uitgebalanceerde reciprociteit ('balanced reciprocity'), waarbij de tegengift relatief snel te verwachten is en waarvan de waarde ongeveer gelijk is aan de gift.⁵ Wijngeschenken zijn typische voorbeelden van algemene reciprociteit.

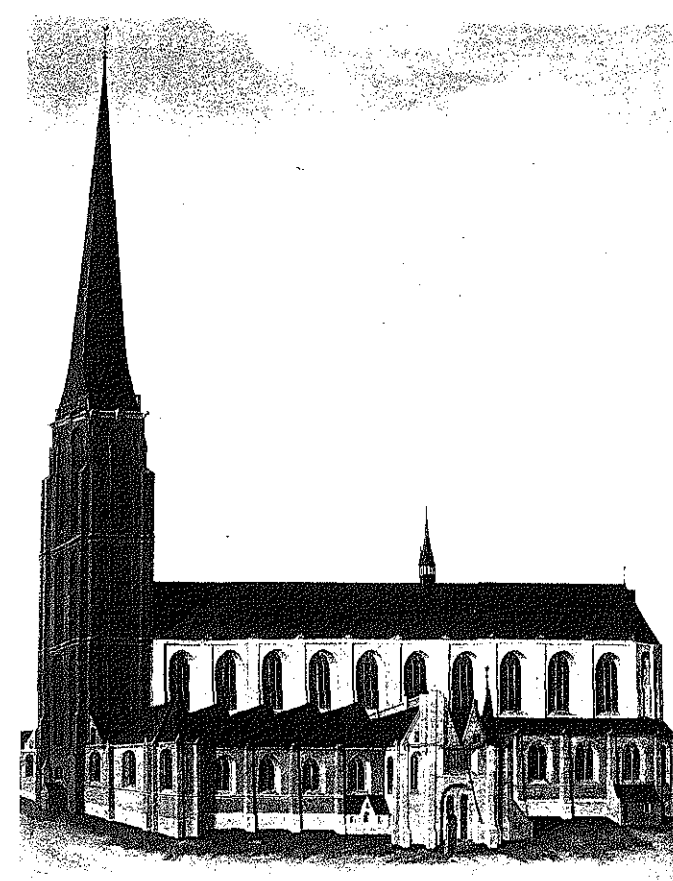
In dit artikel wil ik bekijken hoe het stadsbestuur van Leiden in de Late Middeleeuwen het wijngeschenk inzette in zijn contacten met de buitenwereld en welke functie wijn speelde bij verschillende rituelen en ceremonies in de stad. Leiden was een van zes hoofdsteden van het graafschap Holland en was na Dordrecht en Haarlem de derde stad van deze regio. De stad kende rond 1500 zo'n 12.000 inwoners en had een bloeiende economie die met name steunde op de lakennijverheid en de bierbrouwerij.⁶ Samen met Haarlem is Leiden een van de best gedocumenteerde steden van het laatmiddeleeuwse Holland. Voor dit artikel heb ik gebruik gemaakt van de stadsrekeningen. Uitgangspunt was de oudst overgeleverde stadsrekening van het jaar 1391/92. Afhankelijk van de beschikbaarheid heb ik met tussenpozen van twintig jaar de stadsrekeningen bestudeerd tot en met het jaar 1572/73. Elk rekeningjaar begint met de wisseling van de burgemeesters op Sint-Martijnsavond, 10 november, en eindigt een jaar later. De onderzochte periode beslaat zo'n 160 jaar en hierdoor kon ik veranderingen in het gebruik en de functie van het wijngeschenk vaststellen.

Een (ge)schenkcultuur

In Leiden bestond net als in andere steden van de Nederlanden een geschenkcultuur met een reikwijdte van eenvoudige wijngeschenken tot zilverwerk en van kleine nieuwjaarsgiften tot formidabele geldbedragen. Al deze geschenken worden in de stedelijke administratie als hoofsheden aangeduid.⁷ Het begrip eerbaarheid wordt ook vaak gebruikt in de stadsrekeningen en staat in nauwe relatie tot de hoofsheden. Wijn wordt geschonken, maaltijden worden geoffreerd en kado's worden aangeboden, alles in 'eerbaarheid van der stede'.⁸ Door het aanbieden van hoofsheden werd de reputatie van de stad verhoogd. De laatmiddeleeuwse samenleving was doordrongen van het begrip eer: men streefde naar publieke erkenning en eerverlies moest tot het minimum beperkt worden. Van Oostrom heeft in zijn *Woord van eer* het Hollands hofmilieu rond 1400 als een schaamtecultuur gekenschetst.⁹ In het stedelijk milieu blijken noties van eer evengoed te gelden. Zo speelden geschenken en hoofsheden een belangrijke rol in het hooghouden van het aanzien van de stad en functioneerden zij als een smeermiddel in het maatschappelijk verkeer.¹⁰

Het smeermiddel bij uitstek was wijn. Bij gebrek aan zuiver water werden bier en wijn in de Middeleeuwen op grotere schaal dan nu geconsumeerd. Het diende niet alleen als dorst-

Afb. 1 De Pieterskerk omstreeks 1500, toen nog met toren. Stedelijk Museum De Lakenhal, Leiden. Foto uit: R.C.J. van Maanen (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, deel 1: Leiden tot 1574* (Leiden 2002) 51.

lesser maar ook ter begeleiding van de maaltijd. Aangezien wijn een hogere status had (en heeft) dan bier, was dit de drank die een rol kon spelen in het politieke verkeer.¹¹ Zo heeft Valentijn Groebner erop gewezen dat geschenken in Bazel bijna altijd in vloeibare vorm werden gepresenteerd; zelfs als ze niet letterlijk vloeibaar waren (zoals bier en wijn) dan hadden ze wel een connectie met drank, hetzij in de vorm (zilveren bekers of schenkkannen, soms gevuld met geld) hetzij in de terminologie (drinkgeld).¹²

Hoezeer wijn en bier aan verschillende sociale categorieën gekoppeld waren, komt duidelijk naar voren in 1512. Boven in de toren van de Leidse Pieterskerk (afb. 1) lagen alle privileges van de stad opgeslagen. Dit leek een veilige plaats, maar de toren was niet bestand tegen de zware maartstorm van dat jaar. De toren stortte in en alle rechten van de stad lagen verspreid tussen de brokstukken. Een groep Leidse vollers, echte mannetjesputters, werd aan het werk gezet om 'die peijn ende steen van den gevallen thoern wech te dragen ende bevonden die privilegien van der stede die in den thoern gestaen hadden'. Zij togen met de belangrijke vondst naar het huis van de schout, Willem van Coulster, waar het Gerecht bijeen was gekomen. De magistraat vierde de vondst door 25 kannen wijn (bijna 22 liter) uit te

5 M. Salins, 'On the sociology of primitive exchange', in: A. Komter (red.), *The gift: an interdisciplinary perspective* (Amsterdam 1996) 34-35.

6 Een recent overzicht biedt J.W. Marsilje (red.), *Leiden. Een geschiedenis van een Hollandse stad I. Leiden tot 1574* (Leiden 2002).

7 Zie hierover M. Damen, 'Corrupt of hoofs gedrag? Geschenken en het politieke netwerk van een laat-middeleeuwse Hollandse stad', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 2 (2005) 68-94 en A. van Steensel, 'Giften aan vrienden en invloedrijken. Schenkgewoonten van de stad Haarlem gedurende de Bourgondische en Habsburgse periode', *Holland* 37 (2005) 1-22.

8 Zie bijvoorbeeld Regionaal Archief Leiden, Secretarie-archief I (hierna RAL, SA I) inv.nr. 523 f. 68r, 69r-v.

9 F.P. van Oostrom, *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400* (Amsterdam 1987) 287-288.

10 W.P. Gerritsen, 'Wat is hoofsheid? Contouren van een middeleeuws cultuurverschijnsel', in: R.E.V. Stuip en C. Vellekoop (red.), *Hoofsheid. Studies over een aspect van de middeleeuwse cultuur* (Utrecht 1983) 26-30, 39-40.

11 R. van Uytven, "'Wijn es goet dranc...'" Het middeleeuwse wijndiscours', in: idem, *De zinnelijke middeleeuwen* (Leuven 1998) 23-51, aldaar 23-25.

12 V. Groebner, *Liquid assets, dangerous gifts. Presents and politics at the end of the Middle Ages* (Philadelphia 2002) 64-66.

schonken, ter waarde van dertig stuivers (twee pond Hollands).¹³

Het schenken van wijn aan gasten was zodanig geïnstitutionaliseerd dat in Leiden, net als in de meeste andere steden in de Nederlanden, de wijngeschenken een apart hoofdstuk in de stadsrekening kregen. Terwijl dit hoofdstuk in de Beierse periode nog 'Van ghesceyncten wijn' werd genoemd, werd het in de Bourgondische-Habsburgse periode afgekort tot 'Scheyncken'.¹⁴ Het aardige is dat dit zowel het overhandigen van een geschenk als het uitschenken van een vloeistof betekent.¹⁵ Het is niet duidelijk of er in Leiden een aparte functionaris was die, zoals in Gent, speciaal belast was met de distributie van de erewijnen en het verstrekken van de overige geschenken.¹⁶ Terwijl de presentmeester in Gent geen onderscheid hoefde te maken tussen de wijngeschenken en de overige geschenken in natura of geld, was dat in Leiden wel het geval. Andere geschenken dan wijn of maaltijden worden in de stadsrekeningen doorgaans in het hoofdstuk 'allerhande uitgaven' ondergebracht. In het wijnhoofdstuk stonden aanvankelijk alleen de occasionele wijnschenken (in stadskannen) aan gasten, terwijl de reguliere schenkingen van wijn op bijvoorbeeld de dag dat de nieuwe burgemeesters gekozen werden (Sint-Martijnsdag) en Sacramentsdag (Corpus Christi) apart werden vermeld. In de loop van de 15de eeuw werden deze posten steeds meer in het hoofdstuk geïntegreerd.

In het hoofdstuk 'Cost opten huysse' stonden doorgaans ook kosten voor wijnschenken genoteerd naast versnaperingen en maaltijden. Het een en ander werd genuttigd als het gerecht op het stadhuis vergaderde waarbij soms ook gasten werden getrakteerd. 'Opten huysse' moet men niet al te letterlijk nemen; ook staan hier nogal eens maaltijden en drank geconsumeerd door het stadsbestuur en zijn gasten in een herberg of in het huis van een stadsbestuurder vermeld. Met andere woorden: terwijl de wijn onder 'Scheyncken' primair was bestemd voor de gasten, werden onder 'Cost' de consumpties gerubriceerd die samen met de gasten op het stadhuis genuttigd werden.

Het tijdstip van het bezoek aan het stadhuis en van de overhandiging van de kannen wijn wordt gewoonlijk niet vermeld; het sprak blijkbaar voor zich wanneer er geschonken werd. Soms wordt er wel specifiek vermeld dat er op een bepaalde, dus afwijkende, tijd geschonken wordt. Dat is dan doorgaans 's morgens, 's avond of zelfs 's nachts.¹⁷ We mogen daarom aannemen dat de wijn normaliter 's middags werd geschonken.

De wijn werd aangeboden in tinnen 'stedecannen', schenkkannen met een inhoudsmaat van 4,85 liter (zie afb. 2). Op het deksel van de kan was het wapen van de stad gegraveerd,

Afb. 2 Tinnen schenkan met het wapen van Leiden op het deksel, ca. 1525-1575. Stedelijk Museum De Lakenhal Leiden, inv.nr. 165.

zodat er geen twijfel bestond over de aanbieder van het geschenk en de eigenaar van de kan. De wijn werd direct geconsumeerd door de ontvanger en zijn gevolg en niet meegenomen naar huis. De kan werd weer teruggegeven aan het stadsbestuur zodat deze bij een volgende gelegenheid opnieuw kon worden gebruikt.

Het betrof over het algemeen witte Rijnwijn, die het meest gangbaar was in de Noordelijke Nederlanden.¹⁸ De iets goedkopere rode wijn werd maar zelden geschonken, vermoedelijk als de witte wijn op was of als de gast rode wijn prefereerde.¹⁹ Slechts voor speciale hoge wereldlijke of geestelijke gasten, als de burggraaf van Wassenaar, de graaf van Holland, de stadhouder of de pauselijke legaat, of bij speciale meer intern stedelijke gelegenheden, zoals bijvoorbeeld het afhooren van een rekening, de verkiezing van poort- of burgemeesters, de uitspraak van een vonnis in een rechtszaak waarbij andere steden betrokken waren, werd er op duurdere zoete wijn uit landen rond de Middelandse Zee ('romanie', 'malvoisie', 'muscadel' of 'clareyt') getrakteerd. In de 16de eeuw heb ik deze wijn echter niet meer aangetroffen.

Een kwantitatieve analyse

Om meer algemene uitspraken te kunnen doen over het schenkbeleid van het stadsbestuur heb ik getracht de geschonken wijn te kwantificeren. Natuurlijk betreffen deze cijfers slechts een selecte steekproef en elke conclusie heeft niet meer dan een indicatief karakter. Toch worden er tendensen zichtbaar. Zo blijkt uit tabel 1 dat in 1433/34 het meeste geld (424 pond Hollands van dertig groten) werd uitgegeven aan wijn en maaltijden. In dat jaar telde

13 RAL, SA I inv.nr. 592 f. 68r. De vollers werden in dat jaar nogmaals bedankt voor hun diensten door het gerecht: zij kregen op Ommegangsdag nog een 'gelach' vergoed dat bijna 15 pond Hollands kostte: *ibidem*, f. 70v. Zie over het instorten van de toren en de gevolgen voor de Leidse privileges: J.C. Overvoorde en J.W. Verburgt, *Archief der secretarie van de stad Leiden 1253-1575* (Leiden 1937) xxii-xxiii en F. van Mieris, *Beschryving der stad Leyden I* (Leyden 1762) 26: '[de privileges] die waarschijnlijk veele door den val verpletterd zyn, zonder dat de zelve weder in de voorige gedaante konnen hersteld worden, niet tegenstaande de naartigheid en vlyt door die van den Gerechte, daar toe aangewend, welke het geheele Ambacht van de Volderye gebruikte om de puin te doorzoeken en te ruïnen, op dat bewaard wierde, 't gene door den val niet geheel vernield mogt zyn'. Met dank aan Ed van der Vlist voor deze verwijzingen.

14 RAL, SA I inv.nr. 523 f. 77r, nr. 563 f. 82r, nr. 592 f. 49r

15 Analoog aan het Duitse voorbeeld geconstateerd door Groebner, *Liquid assets*, 22.

16 Boone, 'Doins et pots-de-vin', 473.

17 Enkele voorbeelden: A. Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen van Leiden, 1390-1434 I* (Amsterdam 1913) (hierna ME I) 25-26: eerst 's nachts aan de heer van Wassenaar en vervolgens ook nog eens 's ochtends; ME I, 27-28: 's ochtends aan raadsheren en vervolgens ook nog eens 's avonds. RAL, SA I inv.nr. 523 f. 80v: 'gescheynct tsavonts 2 stedecannen wijns'; RAL, SA I inv.nr. 549 f. 73v: specifiek vermeld dat de protonotaris 's avonds kwam en wijn geschonken kreeg.

18 Bijna nooit wordt expliciet vermeld dat het om Rijnwijn gaat behalve in RAL, SA I inv.nr. 563 f. 82r.

19 ME I, 240: de tesorier van Holland krijgt twee kannen rode wijn; in juli 1452 krijgt de president van de Raad van Vlaanderen rode wijn (RAL, SA I inv.nr. 523 f. 81r); gedeputeerden uit Gouda krijgen in december 1492 rode wijn (*ibidem*, 563, f. 82v).

ik niet toevallig de meeste gelegenheden waarbij gasten op wijn en maaltijden werden getrakteerd (tabel 2). Hoewel de kosten voor wijn en maaltijden nominaal in dat jaar het hoogste waren, drukten deze lasten dat jaar maar voor 1,7% op de totale uitgaven. In 1391/92 werd nominaal weliswaar minder uitgegeven maar procentueel drukten de kosten toen voor 10% op de begroting. Zowel de absolute als de relatieve hoeveelheid geld die aan wijn en maaltijden werd gespendeerd zou in de komende anderhalve eeuw gaan dalen, met als dieptepunt 1532/33 toen er maar 74 pond Hollands werd uitgegeven, hetgeen een schamele 0,18% van de totale uitgaven betekende.

Men kan niet anders concluderen dan dat de stad in de loop van de tijd steeds minder wijn en maaltijden schonk aan hoogwaardigheidsbekleders: gebeurde dit in de Beierse en Bourgondische periode (tot 1477) gemiddeld één tot drie keer per week, in de Habsburgse periode was het niet meer dan één tot drie keer per maand (zie de laatste kolom van tabel 2). Deze daling is mogelijk te verklaren uit het feit dat tijdens de Habsburgse periode gewoonweg minder bezoekers langskwamen. Zeker op het politieke vlak werden de zaken mogelijk vaker 'centraal' geregeld, hetzij tijdens een vergadering van de Staten van Holland die in de Habsburgse periode in toenemende mate in Den Haag werd gehouden,²⁰ hetzij tijdens overleg met de stadhouder en de Raad eveneens in Den Haag, hetzij tijdens overleg met vertegenwoordigers van het centrale gezag in Brussel of elders. Een andere factor die mogelijk heeft meegespeeld is dat de stad in de Habsburgse periode de broekriem strakker moest aanhalen. Vanwege de moeilijkheden met de betaling van lijf- en erfrenten werd er ook streng op het financiële beleid van de stad toegezien.²¹ Gezien de relatief geringe kosten voor de stad kan dit evenwel niet de grootste belemmering zijn geweest.

Tabel 1 De kosten van wijn en maaltijden (in ponden Hollands van 30 groten²²)

	Totale kosten wijn en maaltijden	Totale uitgaven	Percentage
1391/92	172	1.727	10%
1412/13	355	13.068	2,7%
1433/34	424	25.117	1,7%
1451/52	328	24.534	1,3%
1472/73	266	41.726	0,64%
1492/93	255	25.514	1%
1512/13	131	55.690	0,23%
1532/33	74	40.229	0,18%
1555/56	264	31.591	0,84%
1572/73	35	37.671	0,09%

Als we kijken naar de aantallen kannen die werden geschonken (tabel 2), dan valt op dat 213 maal (dat is zestig procent van het totaal van 356) de aangeboden wijn in twee kannen werd geschonken, terwijl 32 procent geschenken van vier kannen betrof. De resterende acht pro-

cent werd verdeeld over de andere hoeveelheden. Hieruit mogen we concluderen dat het standaardgeschenk in Leiden twee of vier kannen wijn betrof en dat bij uitzondering een ander aantal werd geschonken. Het aantal kannen dat iemand geschonken kreeg, hing samen met zijn positie in de sociale hiërarchie. Hoe hoger men op de maatschappelijke ladder geplaatst was, hoe groter het gevolg, hoe meer kannen wijn men geschonken kreeg. Hoewel in andere steden ook wel tien of twaalf kannen werden geschonken, was in Leiden acht kannen het maximum.

Tabel 2 Aantal kannen wijn en maaltijden geschonken aan gasten

Aantal kannen	1	2	3	4	5	6	7	8	Totaal	AG/M*	Totaal generaal
1391/92	2	47	—	11	—	—	—	—	60	15	75
1412/13	—	39	1	16	—	—	—	8	64	26	90
1433/34	4	22	—	11	1	2	1	—	41	110	151
1451/52	—	17	1	10	—	1	—	—	29	25	54
1472/73	—	38	—	24	—	1	—	—	63	10	73
1492/93	—	17	—	9	—	1	—	—	27	13	40
1512/13	—	4	—	10	—	—	—	1	15	7	22
1532/33	—	8	—	8	—	1	—	—	17	3	20
1555/56	—	16	—	15	—	—	—	2	33	2	35
1572/73	—	5	—	—	—	—	—	2	7	3	10
Totaal	6	213	2	114	1	6	1	13	356	196	552

* Anders geschonken / Maaltijden

De vorst en zijn dienaren

Op een miniatuur uit het midden van de 15de eeuw zien we hoe stedelingen aan een vorst en zijn gevolg geschenken aanbieden (afb. 3). De vorst, vooraan op zijn witte paard, krijgt zilverwerk aangeboden terwijl zijn drie hovelingen worden getrakteerd op wijn. Hoewel deze scène concreet verwijst naar graaf Boudewijn IX van Vlaanderen en de stad Gent aan het begin van de 13de eeuw is hij ook voor later tijden representatief.²³ Altijd als de vorst een stad bezocht, kreeg hij een bijzonder onthaal. Bij zijn inhuldiging, de eerste officiële ontmoeting tussen de vorst en zijn onderdanen, tastte het stadsbestuur diep in de buidel voor een kostbaar geschenk. Dat kon zilverwerk zijn zoals op de miniatuur is te zien, maar ook een paard of kostbaar laken.²⁴ Bij andere vorstelijke bezoeken was wijn het belangrijkste geschenk.

In de onderzochte jaren hebben alleen Willem VI in 1413 en Karel de Stoute in 1473 de stad Leiden bezocht. Beide vorsten kwamen de stad vragen om een bijdrage in de bede. De vorst, de persoon met de hoogste sociale en politieke status in het graafschap, kreeg traditioneel de meeste wijn toebedeeld. Zo kreeg Willem VI acht kannen wijn (38,8 liter) geschonken, terwijl Karel een heel vat wijn (271,6 liter) aangeboden kreeg.²⁵ Was het vorstelij-

²⁰ In de periode 1477-1494 werd er gemiddeld drie keer per jaar een Statenvergadering in Leiden gehouden, waarbij Leiden bovenaan de vergaderplaatsen van Hollandse steden stond na Den Haag, terwijl dat in de periode 1506-1515 gemiddeld nog maar één keer per jaar was. H. Kokken, *Steden en Staten. Dagvaarten van steden en Staten van Holland onder Maria van Bourgondië en het eerste regentschap van Maximiliaan van Oostenrijk (1477-1494)* (Den Haag 1991) 131 en J.P. Ward, 'The cities and states of Holland (1506-1515). A participative system of government under strain' (onuitgegeven dissertatie; Leiden 2001) 87.

²¹ J.W. Marsilje, *Het financiële beleid van Leiden in de laat-Beierse en Bourgondische periode ± 1390-1477* (Hilversum 1985) 89.

²² Voor 1555/56 en 1572/73 zijn de bedragen in de rekeningen, gesteld in ponden van 40 groten, omgerekend in ponden van 30 groten.

²³ E. Lecuppre-Desjardin, *La ville des cérémonies. Essai sur la communication politique dans les anciens Pays-Bas bourguignons* (Turnhout 2004) 3-4.

²⁴ M. Damen, 'Princely entries and gift-exchange in the Low Countries, 14th-16th centuries', *Journal of Medieval History* 32 (2006) ter perse.

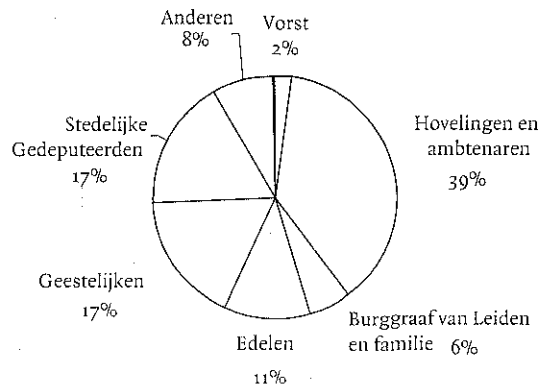
²⁵ MBI, 239-243; RAL, SA I inv.nr. 549 f. 71r.

Afb. 3 Boudewijn IX en zijn gevolg krijgen in Gent wijn en geschenken aangeboden. Miniatuur in het *Grand livre des privilèges et statuts de Gand et du comté de Flandre*, Österreichische Nationalbibliothek Wenen, Cod. 2583, f. 120v.

ke wijngeschenk aan inflatie onderhevig of herinnerde Karel de stad aan het stadsrecht dat Floris V in 1266 aan Leiden verstrekke, waarin werd verordonneerd dat de stad bij elke herbevestiging aan de vorst een vat wijn moest schenken?²⁶ Hoewel de schenking overeenkomt met de bepaling in het stadsrecht moet eerder aan het eerste gedacht worden.

De vorst kwam namelijk niet alleen en een groot gedeelte van de wijn zal door zijn gevolg zijn opgedronken. Toen Karel de Stoute de stad op 5 februari 1473 bezocht, kregen vijftien belangrijke lieden uit zijn gevolg ook nog apart wijn geschonken. Opvallend is het verschil dat de stad aanbracht tussen de rechtsgeleerde raadsheren, andere ambtenaren en enkele jonge edelen enerzijds (zij ontvingen twee kannen) en enkele topambtenaren als hofmeester Guillaume de Bische en topedelen als de heren van Brederode, Montfoort, Kruibeke en Nassau anderzijds die vier kannen ontvingen. De plaatsvervanger van de vorst in Holland en Zeeland, stadhouder Lodewijk van Gruuthuse (afb. 4), een edelman uit Brugge, kreeg zes kannen geschonken.²⁷

Grafiek 1 Benefianten van wijn en maaltijden in Leiden (1392-1573)

²⁶ Marsilje (red.), *Leiden*, 59; Smit, Vorst, 334.

²⁷ RAL, SA I inv.nr. 549 f. 71r-72r.

Afb. 4 Portret van Lodewijk van Gruuthuse, stadhouder van Holland en Zeeland en schoonzoon van Hendrik van Borselen. Hier is hij afgebeeld als lid van de Orde van het Gulden Vlies. In 1461 werd hij tot dit selecte gezelschap toegelaten. Koninklijke Bibliotheek Den Haag, ms. 76 E 10, f. 69r.

Op uitnodiging van het Gerecht, kwam de stadhouder de volgende dag opnieuw langs om een maaltijd te nuttigen aangezien hij zo'n lange tijd uitlandig was geweest. Zijn zoon Jan en de heer van Kruibeke, die de vorige dag ook al wijn geschonken hadden gekregen, waren ook weer van de partij evenals de bekende Leidenaar Jan van Boshuizen, een vertrouweling van Karel de Stoute. Samen met enkele prominenten uit de vroedschap werd een maaltijd voor bijna 12 pond Hollands verorberd, een bedrag waarvoor een meester timmerman zo'n 35 dagen moest werken.²⁸ Maar deze kosten wogen voor het stadsbestuur ongetwijfeld niet op tegen de baten. Men wilde in voortdurend contact blijven met belangrijke hovelingen en ambtenaren en wat betreft Gruuthuse moesten de betrekkingen duidelijk weer even worden aangehaald. Een paar dagen daarvoor hadden de Staten van Holland aan Karel een bede toegezegd. De vorst kwam naar Leiden om persoonlijk het antwoord van de stad te horen. Na de toezegging van een bede kwam de verdeling van de lasten, een taak waarbij de stadhou-

²⁸ RAL, SA I inv.nr. 549 cost (folionummer op microfilm onleesbaar).

der een coördinerende rol speelde. Het was daarom belangrijk dat de stadhouder de stad gunstig gezind was.

Ook in latere jaren zien we terug dat de stad duidelijk investeerde om de relaties met topambtenaren te verstevigen. Uit grafiek 1 blijkt niet voor niets dat vorstelijke ambtenaren als de hiervoor genoemde stadhouders, maar ook hovelingen, raadsheren, rekenmeesters, secretarissen uit de bovengewestelijke en gewestelijke instellingen, en lokale domein- en gerechtsofficieren de belangrijkste groep beneficianten was van de wijschenkeningen (39 procent van de beneficianten).

Een maaltijd met vorstelijke hoogwaardigheidsbekleders was niet altijd in algemene zin bedoeld om de banden aan te trekken, maar kon ook de intentie hebben om een concrete dienst verleend te krijgen. Dat bleek bijvoorbeeld in 1434. Verschillende Leidse poorters, onder wie burgemeester Wermhout Jansz., hadden schade opgelopen door de activiteiten van Engelse kapers. Het leek Wermhout daarom een goed idee om enkele raadsheren uit Den Haag op dit probleem te wijzen. Maar liefst vijf keer nodigde hij ze uit voor een diner en om de kwestie bij de hoge heren voor het voetlicht te brengen. De kosten van deze diners, totaal 10 pond Hollands, werden gedragen door het stadsbestuur omdat het poorters van de stad (onder wie de burgemeester zelf) betrof. Het stadsbestuur behartigde dus in feite particuliere belangen van haar eigen leden en droeg daar zelf de kosten voor.²⁹

Privé en publiek belang liepen voortdurend door elkaar heen. De elite van stad en land kende elkaar van officiële gelegenheden en onderhield daarnaast wederzijdse informele banden. Men was bereid elkaar te helpen ook al stond er altijd iets tegenover deze dienstverlening, die vaak de ambtelijke verhoudingen oversteeg. Zo was thesaurier-generaal Roeland le Fèvre op 3 september 1513 in de stad om het geschil tussen de stad en de schout Willem van Alkemade op te lossen. Het was niet voor niets dat Le Fèvre werd ingeschakeld: hij was namelijk gehuwd met Hase van Heemstede, dochter van Jan van Heemstede en Beatrix van Alkemade. Via zijn partner had hij in al in 1486 de heerlijkheid en het kasteel van Heemstede kunnen overnemen van Lodewijk van Gruuthuse. Bovendien had zijn schoonzoon Jan van Zwieten het schoutambt tot zijn dood in 1509 vervuld.³⁰

Ondanks zijn goede connecties kon Le Fèvre geen consensus bereiken en hij vertrok naar Rijnsburg, waar hij waarschijnlijk in het klooster verbleef. Op maandag 5 september ging de stadspensionaris hem daar melden dat men tot een akkoord was gekomen en dat hij 'mit zijne vrienden' van harte was uitgenodigd om 's avonds in de stad 'goede siere te maecken mitten gerecht ende goede mannen'. Op 6 september wordt inderdaad in de stadsrekeningen drie maal een 'eerlike maeltijt' geboekt die de tesorier samen met enkele leden van het Hof van Holland genoten had ten huize van Joost van Grieken 'ter eeren van der stede weegen'. Hij kreeg ook nog eens een bedrag van 24 Rijns gulden (32 pond Hollands) 'in danckbaerheijt van der voers. dienste ende andere vogaende diensten' die hij voor de stad gedaan

heeft 'ende noch dagelix doet'. Le Fèvre beloofde namelijk dat de stad het recht zou behouden om zelf zijn schepenen te kiezen. Later die maand bleek dat de dienstverlening van de topambtenaar niet ophield bij het oplossen van een ambtelijk geschil en bemiddeling bij het verkrijgen van een privilege, maar dat hij zich ook nog persoonlijk kon inzetten voor het financiële wel en wee van de stad. Op 22 september reisde de stadspensionaris naar de tesorier-generaal te Antwerpen om met zijn hulp aldaar en in Mechelen kopers te vinden voor de nieuwe lijfrenten die de stad uitschreef.³¹ Voor een man met zo'n uitgebreid financieel netwerk als Le Fèvre moet dat een peuleschil zijn geweest.

De stad had echter niet alleen met topambtenaren als Van Gruuthuse en Le Fèvre te maken. In de dagelijkse praktijk had zij veel meer te stellen met lokale vorstelijke ambtenaren die rond Leiden actief waren. Ten eerste was daar de baljuw van Rijnland, de gerechtsofficier op het platteland. Vervolgens had men te maken met de rentmeester van Noordholland, die verantwoordelijk was voor het middeleeuwse Noordholland, het grafelijk domein dat het tegenwoordige Zuid-Holland omvatte minus het gebied rond Dordrecht. Tenslotte kwam men ook in aanraking met de houtvester van de Haarlemmerhout, de grafelijke wildernis tussen Leiden en Haarlem. Ook met deze ambtenaren moest men een goede verstandhouding zien op te bouwen. Het is daarom niet verwonderlijk dat op 26 december 1391 de baljuw van Rijnland twee kannen wijn kreeg geschonken nadat hij ten overstaan van de graaf verantwoording had afgelegd voor zijn financieel beleid en werd herbenoemd in zijn functie, en dat twee weken later de nieuwe rentmeester van Noordholland een zelfde trakta- tie kreeg.³²

Het schenken van wijn aan deze lokale functionarissen kon ook een concreet doel hebben. Zo trakteerden de burgemeesters in 1434 de baljuw van Rijnland tot drie maal toe op wijn opdat hij in de zaken van enkele poorters 'vorderlic wilde wesen'.³³ In hetzelfde jaar kreeg Hendrik van Borselen (afb. 5), toen houtvester van de Haarlemmerhout, een vergelijkbare behandeling. Van Borselen verbleef toen in de stad om onderzoek te doen naar Leidse poorters die in de vorstelijke wildernis zaken hadden gedaan die het daglicht niet konden velen. De burgemeesters betaalden zijn kosten en dineerden regelmatig met hem in verschillende herbergen 'omdat 't scarpste op hem niet zoeken en soude'.³⁴ De houtvester moest dus een oogje dichtknippen bij zijn onderzoek.

Edelen en geestelijken

In grafiek 1 vormen edelen (17 procent) een speciale categorie. Deze groep is als enige aan de hand van een sociaal criterium samengesteld. Het is in die zin verwarrend dat de edelen die in dienst van de vorst waren, bij de vorstelijke ambtenaren zijn opgenomen. In werkelijkheid werden er dus meer edelen getrakteerd dan hier is weergegeven. Van de edelen heb ik verder de burggraaf van Leiden en zijn familie uitgezonderd. De burggraaf speelde namelijk een aparte rol in de stad. In 1340 verwierf Filips III van Wassenaar (†1343) via koop het burggraafschap dat kort daarvoor was teruggefallen aan de grafelijkheid. De burggraaf bekleedde tot 1420 een speciale positie omdat hij het recht had om de schout aan te stellen

29 A. Meerkamp van Embden, *Stadsrekeningen van Leiden, 1390-1434 II* (Amsterdam 1914) (hierna ME II) 315: 'Wermhout Jansz ende meer van onsen poorteren hadden schade ende verlies van den Engelschen, dair si lange tijt om vervolchden om troest ende bestandicheit te hebben van mijns genadichs heren rade, sodat Wermhout Janszoen tot vier of 5 tiden dairom sommige van mijns genadichs heren te eten badt om onser poorteren wille die den schade hadden, om den heren te onderwisen hair gebree, dair Wermhout voir ende na van der stede wegen om te cost gedaen heeft, so die sake onsen poorteren androich 10 lb.'

30 J.W. van Groesbeek, *Middeleeuwse kastelen van Noord-Holland, hun bewoners en bewogen geschiedenis* (Haarlem 1981) 39; F.J.W. van Kan, 'Het middeleeuwse riddermatige geslacht van Zwieten (tweede stuk)', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 38 (1984) 49-96, aldaar 75.

31 RAL, SA I inv.nr. 592 f. 42r, 50r-v De kok van Roeland kreeg op 7 september ook nog eens een gouden gulden aangeboden (1 lb. 17 s. 4 d. Hol.): f. 70v. Zie ook het vroedschapsboek: ibidem, inv.nr. 383 d.d. 3 september 1513 (ongefoliedeerd).

32 ME I, 20-21.

33 ME II, 318.

34 ME II, 312.

burggraaf (op 13 jan.) de burchenpelen te bezoeken. Hij had dus directe invloed op het dagelijks bestuur en de rechtsuitoefening in de stad. Alleen met de verkiezing van de vier burgemeesters (op 10 november) had de burggraaf geen directe bemoeienis.³⁵

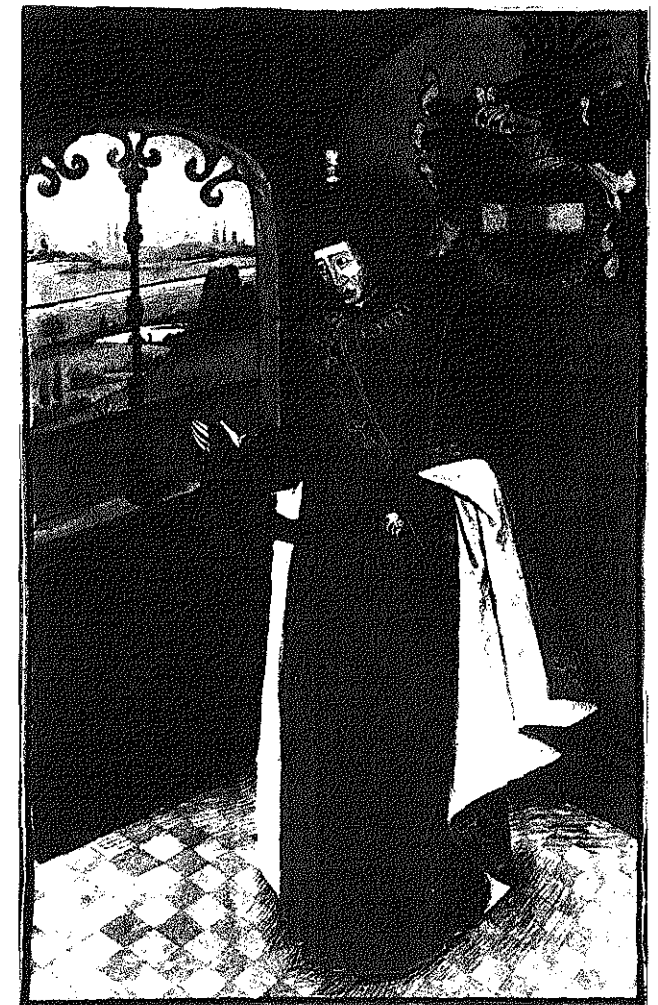
Het is al met al niet verwonderlijk dat de burggraaf in de Beierse periode een frequente bezoeker was van het stadhuis. Zo kregen burggraaf Filips van Wassenaar en zijn directe familieleden – zijn broer Dirk en zijn moeder – in 1391/92 bij zeven gelegenheden wijn geschonken, doorgaans twee kannen.³⁶ In februari 1413 werd Hendrik van Wassenaar, de zoon van de burggraaf, vrijgelaten uit gevangenschap van de heer van Arkel. De stad had op aandringen van de burggraaf meebetaald aan het losgeld. Toen vader en zoon op het stadhuis kwamen moest dat natuurlijk gevierd worden; zij werden hartelijk ontvangen en kregen beiden twee maal acht kannen wijn geschonken.³⁷ Uitzonderlijk, want normaal kregen zij samen twee of maximaal vier kannen. De relatie met de burggraaf moest onderhouden worden omdat hij immers directe bemoeienis had met de samenstelling van het stadsbestuur; degenen die hem wijn aanboden had hij zelf aangesteld. Op zijn beurt kon de burggraaf, een van de meest invloedrijke edelen aan het hof van graaf Willem VI, de zaken van de stad bij de vorst behartigen.

Onder de overige edelen die wijn geschonken kregen, domineren de grote adellijke geslachten: Van Assendelft, Van Arkel, Van Brederode, Van Egmond, Van Montfoort. Van de Zeeuwse adel zien we alleen die edelen die op een of andere manier een rol speelden in het landsbestuur: de Van Borselen en de Van Kats. Ook hier trad in de loop van de tijd inflatie op in het aantal kannen dat men kreeg aangeboden. Was dat in de Beierse periode nog twee dan wel vier kannen, in de Bourgondische periode werd dat steeds vaker vier kannen, een enkele uitzondering daargelaten zoals de Zeeuw Frank van Borselen, graaf van Oostervant, en de eerder genoemde adellijke stadhouders die zes kannen kregen. In de Habsburgse periode kregen de meeste edelen vier kannen geschonken. Gedurende het laatst onderzochte jaar kregen de heren van Borselen en Batenburg zelfs acht kannen geschonken.³⁸

Onder de edelen vinden we ook de enige vrouwen die wijn aangeboden kregen. De moeder van de burggraaf werd in mei 1392 op twee kannen getraakteerd, terwijl de jonkvrouw Van Kleef in april en mei 1413 tweemaal vier kannen kreeg. Ook andere adellijke vrouwen die de stad met een bezoek vereerden, doorgaans zonder hun echtgenoot, kregen wijn geschonken.³⁹ Het paste niet alleen bij hun status, het was ook belangrijk dat de partners van hoge edelen die belangrijke posten in het landsbestuur bekleedden, de stad gunstig gezind waren.

Hoe divers het gezelschap aan geestelijken was dat de stad bezocht, blijkt wel in 1555/56. De proost van Arnhem en de minister van de orde der Minderbroeders (Franciscanen) kregen ieder twee kannen geschonken, de domproost van Utrecht en de abdis van Rijsburg ieder vier kannen, terwijl de bisschop van Utrecht twee maal acht kannen gepresenteerd kreeg.⁴⁰ Uit deze opsomming wordt duidelijk dat de hiërarchie binnen de geestelijkheid veel

Atb. 5 Portret van Hendrik van Borselen, houtvester van de Haarlemmerhout, hier afgebeeld als Vliesridder. Van Borselen was sinds 1445 lid van deze illustere ridderorde. Collectie en foto: Koninklijke Bibliotheek Den Haag, ms. 76 E 10, f. 60v.

duidelijker gedefinieerd was dan die bij de wereldlijke gezagsdragers. Verder komt naar voren met welke geestelijke instellingen een stad als Leiden te maken had: niet alleen met het lokale klooster van de Franciscanen, maar ook met de abdis van het belangrijkste vrouwenklooster van Holland in het nabijgelegen Rijsburg. Tenslotte waren er natuurlijk relaties met het geestelijk bolwerk Utrecht, waar niet alleen de grootste en meeste kapittels zetelden maar ook de bisschop. Zelden wordt expliciet vermeld waarom deze geestelijken het stadhuis met een bezoek vereerden. Soms waren ze op doorreis, soms verbleven ze in de stad in verband met juridische zaken.

Binnen de stad onderhield de stad een innige relatie met de Minderbroeders (Franciscanen). Deze orde vestigde zich in 1445 net buiten de stadsmuren in De Waard, vlakbij de Hooftpoort. Het stadsbestuur was de Minderbroeders zeer gunstig gezind. Niet alleen werd financieel een steentje bijgedragen aan de reparaties van het klooster, de Minderbroeders ontvingen jaarlijks bij verschillende hoogtijden (Kerstmis, Pasen, Pinksteren, Ommegangsdag en Sint-Franciscusdag) twee kannen en later zelfs vier kannen wijn.

35 M.J. van Gent en A. Janse, 'Van ridders tot baronnen. De Wassenaers in de Middeleeuwen (1200-1523)', in: H.M. Brokken (red.), *Heren van stand. Van Wassenaar 1200-2000. Achthonderd jaar Nederlandse adelsgeschiedenis* (Zoetermeer 2000) 14-16.

36 ME I, 22, 25, 26.

37 ME I, 238.

38 RAL, SA I inv.nr. 643 f. 40v-41r.

39 In 1391/92 de oude burggravin en de vrouwe van Zwielen (ME I, 24, 32); in 1412/13 de vrouwe van Egmond en de jonkvrouwe van Kleef (ME I, 237, 239, 240); in 1433 de vrouwe van den Abeele en de jonkvrouwe van Kleef (ME II, 371, 374, 375).

40 RAL, SA I inv.nr. 629 f. 32r-33v.

Bovendien schonk het stadsbestuur in ieder geval vanaf 1465 de miswijn.⁴¹ In 1473 bijvoorbeeld werd maar liefst 209 mengel 'malvezij' geschonken.⁴² De kosten hiervan liepen echter dusdanig op, dat in 1475 werd besloten om jaarlijks een vast bedrag van 16 pond Hollands te betalen.⁴³ In 1499 werd dit bedrag verhoogd tot 24 pond Hollands ter compensatie van het schrappen van de wijnschenken bij hoogtijdagen. Er mocht alleen nog wijn geschonken worden als er hoge functionarissen van de orde op bezoek kwamen.⁴⁴

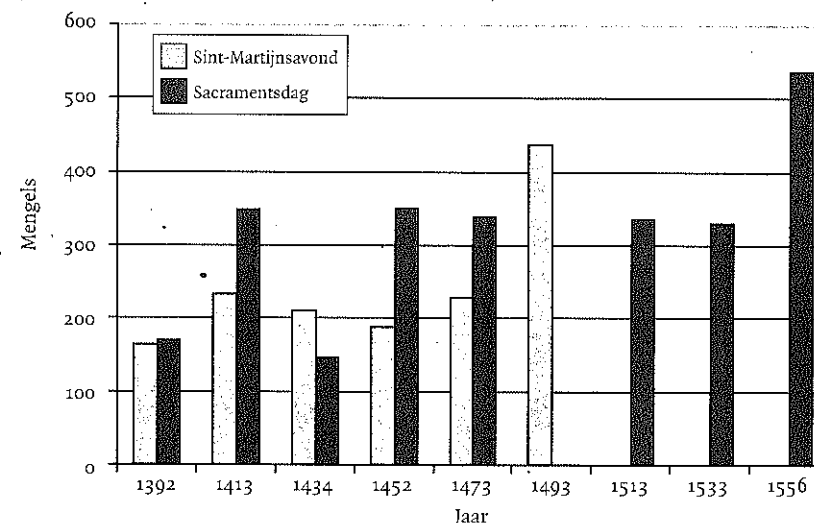
Natuurlijk stelden de Minderbroeders iets tegenover deze begunstiging. Allereerst werd het gerecht jaarlijks op de dag van Sint-Fransiscus, 4 oktober, uitgenodigd om de maaltijd op het klooster te komen nuttigen.⁴⁵ Verder waren de broeders essentieel voor het geloofsleven in de stad omdat ze regelmatig en op diverse plaatsen preekten. Tenslotte hadden de Franciscanen vaak een speciale band met de stedelijke milities en zongen ze mis bij de vernieuwing van het stadsbestuur.⁴⁶ Ook bij de wijngeschenken aan deze geestelijken is daarom het reciprociteitsbeginsel van toepassing.

Stedelijke gedeputeerden

Gedeputeerden van andere steden kwamen regelmatig op bezoek in Leiden. Zij voerden hier niet alleen bilateraal overleg, maar reisden ook af in het kader van een vergadering (dagvaart) van de Staten van Holland. Deze groep profiteerde van 17 procent van de wijngeschenken en diners (zie grafiek 1). Er werd wijn geschonken als er juridische geschillen waren tussen poorters van beide steden, maar ook wanneer overleg werd gepleegd over te volgen strategie bij het onderhandelen over een nieuwe bede. Het wijngeschenk had hier een duidelijke functie: het bevestigde het bijleggen van de geschillen en diende ter beklanking van het volgen van een gezamenlijke politieke lijn. De registratie van de wijnen die uitgedeeld werden tijdens een dagvaart, weerspiegelt de volgorde van de steden die in de stadsrekening worden genoemd, namelijk de volgorde waarin de Hollandse hoofdsteden stadsrechten hadden gekregen: Dordrecht voorop, gevolgd door Haarlem, Delft, Amsterdam en Gouda. Met uitzondering van Dordrecht waren dit ook de steden waarvan het vaakst vertegenwoordigers op bezoek kwamen.

In vergelijking met de tot nu toe behandelde beneficianten zijn er enkele duidelijke verschillen te constateren ten aanzien van de wijngeschenken aan de stedelijke gedeputeerden. Ten eerste bleef het aantal van twee geschonken kannen in de onderzochte periode constant. In tegenstelling tot de andere groepen beneficianten trad hier dus geen inflatie van het wijngeschenk op. Verder zijn dit de enige geschenken die gedaan werden aan lieden die op precies dezelfde plaats op de maatschappelijke ladder stonden. Daarom spreken we hier van uitgebalanceerde reciprociteit; immers als Leidse gedeputeerden bij een ander stadsbestuur op bezoek kwamen, konden zij een geschenk van vergelijkbare waarde verwachten. Tenslotte kregen gedeputeerden niet als afzonderlijke individuen maar als een naamloze groep wijn aangeboden. In de stadsrekeningen wordt doorgaans gesproken van 'de stad' of 'het

Grafiek 2 Wijn geschonken op Sint-Martijnsavond en Sacramentsdag (in mengels van 1,2125 liter)

gerecht' of 'de gedeputeerden' en slechts zelden worden de namen van de gedeputeerden vermeld.

De stedelijke elite

De stad schonk niet alleen wijn aan zijn bezoekers maar was ook genereus voor zijn eigen bestuurders en dienaren. Jaarlijks waren er diverse momenten waarop de Leidse politieke elite zichzelf fêteerde. Twee gelegenheden springen eruit: de verkiezing van de nieuwe burgemeesters op Sint-Martijnsavond en de viering van Sacramentsdag, de tweede donderdag na Pinksteren, waarop de instelling van het sacrament van de eucharistie wordt herdacht. Op deze dagen kreeg een grote groep mensen wijn geschonken, op Sacramentsdag 1556 zelfs 537 personen⁴⁷ (zie grafiek 2): de leden van de vroedschap, van het gerecht en andere stedelijke dienaren zoals de pensionaris, de klerk, de boden, en knechten op het stadhuis maar ook de schoolmeesters en de chirurgijns, de trompetter en de drie 'pipers' (schalmespeelers) van de stad en andere ondergeschikte dienaren, en tenslotte de hand- en voetboogschutters, numeriek de belangrijkste groep.

Uit grafiek 2 blijkt dat het aantal mensen dat wijn geschonken kreeg op Sint-Martijnsavond gestaag toenam in de 15de eeuw. In de 16de eeuw stokten de schenkingen echter. Men schakelde over op een goedkoper systeem van presentiegelden waarbij de ontvanger zelf de wijn moest kopen in een plaatselijke herberg. Voor Sacramentsdag handhaafde men voorlopig de wijnschenken. Ook hier zien we een toename, een verdrievoudiging in anderhalve eeuw. In beide gevallen is deze toename toe te schrijven aan een stijging van het aantal deelnemende schutters (naar 300 aan het einde van de 15de eeuw).

Om een indicatie te krijgen van de hoeveelheden wijn die de stad alleen al op deze twee dagen schonk, heb ik de gegevens geanalyseerd voor het jaar 1473. In dat jaar werd er rela-

41 C. Sloots, *De Minderbroeders te Leiden: ter dankbare herdenking van hun 500 jarig verblijf in deze stad* (Rotterdam 1947) 46-54.

42 RAL, SA I inv.nr. 549 f. 75r.

43 RAL, SA I inv.nr. 550 f. 83v en Sloots, *De Minderbroeders*, 46.

44 RAL, SA I inv.nr. 382 f. 519r. Inderdaad zien we dat op 30 maart 1533 en op 23 juni 1556 de minister van de orde twee kannen kreeg geschonken: RAL, SA I inv.nr. 616 f. 35r en inv.nr. 629 f. 32v.

45 RAL, SA I inv.nr. 616 f. 36v (3 oktober 1533).

46 B. Ramakers, *Spelen en figuren. Toneelkunst en processieculuur in Oudenaarde tussen middeleeuwen en moderne tijd* (Amsterdam 1996) 58.

47 RAL, SA I inv.nr. 629 f. 35v.

tief veel wijn geschonken. Op Sint-Martijnsavond en Sacramentsdag werd er 568 mengel oftewel bijna 690 liter wijn aangeboden. In hetzelfde jaar werd aan de bezoekers in totaal 178 kannen, oftewel 712 mengel, geschonken plus nog eens 209 mengel voor de Minderbroeders en het vat wijn voor hertog Karel de Stoute (224 mengel). Dat komt in totaal op 1145 mengel oftewel bijna 1390 liter. Dat betekent dat men op de twee feestdagen alleen al de helft van de hoeveelheid wijn schonk die men gedurende het hele jaar voor bezoekers en hoogwaardigheidsbekleders reserveerde.

Het uitdelen van de wijn op deze dagen had verschillende functies. Allereerst was men hierdoor verzekerd van een grote opkomst: niemand liet zich ruim een liter gratis wijn ontgaan. Op deze wijze werd de gehele politieke elite van de stad betrokken bij de festiviteiten, hetgeen de cohesie zou kunnen versterken. Door de (jaarlijkse) regelmaat van de geschenken werd de relatie tussen de stad en zijn voornaamste dienaren, zowel de politici als de ambtenaren, voortdurend hernieuwd en bevestigd. Het was een manier waarop de stad zijn werknemers aan zich bond. Men moet overigens bedenken dat de wijn ongeacht de geleverde arbeid werd geschonken en slechts een kleine aanvulling op het salaris betekende.⁴⁸

Maar de reikwijdte van de geschenken ging verder dan de muren van het stadhuis. Voor het oog van alle stedelingen werd namelijk de politieke orde gelegitimeerd. Op Sint-Martijnsavond werden zowel de afgetreden als de nieuwe burgemeesters getraakteerd, waardoor de overdracht van bevoegdheden naar een groter publiek werd gecommuniceerd, ook al bestond dat publiek hoofdzakelijk uit de politieke elite van de stad.⁴⁹ Op Sacramentsdag werd dat grotere publiek wel bereikt. Al degenen die op deze dag wijn kregen geschonken, hadden namelijk deelgenomen aan de processie waarbij het Heilig Sacrament werd meegedragen (afb. 6). Dit Corpus Christi wordt wel geïnterpreteerd als 'metafoor van de maatschappelijke orde, als symbool van het "openbaar lichaam" van de stad, waarvan iedereen deel uitmaakte'.⁵⁰

Met andere woorden, het lijkt er opnieuw op dat de geschenken dienden ter legitimatie van de politieke orde in de stad. Daarom is ook te verklaren dat de schutters zo'n belangrijke rol speelden op beide dagen. De schutterij vervulde namelijk een cruciale taak in de stad. Zij kon door het gerecht opgeroepen worden om onrust in de stad te beteugelen of de stad te verdedigen tegen aanvallen van buitenaf. Het was voor het stadsbestuur daarom van belang om op goede voet te staan met deze gewapende milities; zij konden zich immers ook tegen de gevestigde orde keren en dit was in het door partijtwisten verscheurde Holland niet ondenkbaar. De jaarlijkse wijnschenken bevestigden en verstevigden de relatie tussen stadsbestuur en schutterij. Natuurlijk mag niet vergeten worden dat de wijn een beloning was voor de deelname van de schutters aan de stedelijke ceremonies. Wellicht werd het gebruik zelfs ingezet als lokmiddel voor de schutters die altijd in waren voor een verzetje. Zo beschrijft een 16de-eeuwse Amsterdamse kroniekschrijver dat de schutters al tijdens de processie wijn kregen geschonken. Ironisch meldt hij dat 'het buycksken wert altemet vol al eer de processie gedaen is: dit is haere devotie die sy hebben'.⁵¹

Naast de wijn leverde de stad ook een belangrijke financiële bijdrage aan de schuttersgilden, om de kosten te kunnen dragen voor de vereiste schutterskledij (kaproenen) en voor de

Afb. 6 Sacramentsprocessie te Amsterdam. De mirakelhostie wordt hier de Oude Kerk binnengedragen. Schildering op een processievaandel uit 1555. Amsterdams Historisch Museum.

organisatie van een groots feest als het papegaaischieten.⁵² Dit jaarlijkse festijn was de officiële opening van het schuttersjaar, waarvoor van oudsher ook de graaf van Holland of zijn plaatsvervanger, de stadhouder, werd uitgenodigd. Zo participeerde Willem VI in 1413 aan het feest. Bij die gelegenheid liepen de kosten zo hoog op dat het stadsbestuur 40 pond Hollands doneerde aan de schutters.⁵³

Voor de stad was het belangrijk dat het landsheerlijk gezag deelnam aan het schuttersfestijn. Zo was stadhouder Lodewijk van Gruuthuse in 1473 onverwachts naar Vlaanderen vertrokken, terwijl men al een dure schutterstabberd voor hem had laten maken. Daarom reisden op 31 juli speciaal twee burgemeesters af naar Den Haag om de twee zoons van de stadhouder in diens plaats uit te nodigen, evenals de raadsheren 'soe dat costumelic is'. Blijkbaar werd de uitnodiging geaccepteerd, want op 2 augustus reisden de burgemeesters met een escorte van drie wagens volgeladen met schutters opnieuw naar Den Haag om de hoge heren op te halen. Na het papegaaischieten was er natuurlijk een gezamenlijke maaltijd waarvoor het stadsbestuur nog eens 16 pond Hollands doneerde.⁵⁴ Op informele wijze onderhield de stedelijke elite zich met de topambtenaren en dit kon altijd van pas komen,

48 Groebner, *Liquid assets*, 56-57.

49 F. Heal, *Hospitality in early modern England* (Oxford 1990) 324-326.

50 Ramakers, *Spelen*, 10, 59, 67; M. Carasso-Kok (red.), *Geschiedenis van Amsterdam tot 1578. Een stad uit het niets* (Amsterdam, 2004), 431.

51 Carasso-Kok, *Geschiedenis*, 420.

52 M. Carasso-Kok, 'Der stede scut. De schutterijen in de Hollandse steden tot het einde der zestiende eeuw', in: eadem (red.), *Schutters in Holland. Kracht en zenuwen van de stad* (Zwolle 1988) 16-35, aldaar 23-27.

53 ME I, 241, 266.

54 RAL, SA I inv.nr. 549 f. 115r; J.C. Overvoorde, 'Gaaischieten 1473', *Leids Jaarboekje* (1910) 123-125.

met name in het jaar waarin de lasten van een omvangrijke bede verdeeld moesten worden. Voor de onderzochte jaren uit de Habsburgse periode heb ik echter geen vermeldingen meer gevonden van de deelname van landsheerlijke ambtenaren aan schuttersfeesten.

Conclusie

Het wijngeschenk leeft nog steeds voort in onze samenleving. Als men bij vrienden gaat eten is het meest gebruikelijke geschenk een fles wijn, die eventueel direct tijdens het diner geconsumeerd wordt. Het gaat hier om onmiddellijke en uitgebalanceerde reciprociteit. Ook als relatiegeschenk of nieuwjaarsgeschenk behoort de fles wijn nog steeds tot de toppers. Hier is sprake van algemene reciprociteit omdat het gaat om het instandhouden of bevorderen van een relatie waarbij de tegenprestatie nog niet direct duidelijk wordt. De wijn die de stad Leiden in de Late Middeleeuwen aan bezoekers schonk moet in het kader van dergelijke relatiegeschenken worden gezien. In het algemeen probeerde de stad hiermee namelijk zijn reputatie hoog te houden. Bovendien verwachtte de stad dat deze materiële geschenken in een of andere vorm aan de stad werden terug gegeven. Zoals ik heb aangetoond, rekende het stadsbestuur op een tegengeschenk vooral van de kant van de vorstelijke dienaars. Maar ook de relatie van het stadsbestuur met de Franciscanen werd gekenmerkt door een effectieve uitwisseling van materiële goederen tegen diensten.

Het Leidse stadsbestuur gebruikte het wijngeschenk voor het onderhouden van zijn externe en interne relaties. Vooral in de 15de eeuw werd er aan steeds meer mensen meer wijn geschonken waardoor de kosten van deze vorm van *public relations* een hoge vlucht namen. In de 16de eeuw was er daarentegen juist een scherpe afname van het aantal bezoekers en bijgevolg van de uitgaven met betrekking tot de geschenkwijnen en maaltijden. De vorst, vorstelijke dienaars en stedelijke gedeputeerden, samen goed voor 60 procent van de totale wijngeschenken, vertoonden zich minder in de stad omdat de zaken nu vaker in Den Haag of elders werden geregeld. Verder werden de jaarlijkse wijnnuitdelingen op Sint-Martijnsavond en Sacramentsdag steeds meer vervangen door vaste bedragen waarmee men zijn behoeften diende te bevredigen. Bij deze gelegenheden, maar ook bijvoorbeeld in het geval van de wijngeschenken voor de Franciscanen, veranderde het karakter van de geschenkenuitwisseling; geschenken in natura werden vervangen door geschenken in geld.

De distributie van wijn tijdens politieke en religieuze festiviteiten was voornamelijk gericht op de politieke elite van de stad. Deze elite speelde de belangrijkste rol tijdens de machts-overdracht op Sint-Martijnsavond en trad op de voorgrond in de processie op Sacramentsdag. Op deze manier werd de cohesie binnen de politieke elite versterkt en de steun bevestigd van zijn belangrijkste verdedigers, de leden van de schuttersgilden. Bovendien werd de politieke orde van de stad gelegitimeerd en gecommuniceerd naar een breder publiek.